

Bir Eleştirel Düşünme Biçimi Olarak Mizah

Ramazan Atıl Karabey*

Özet

Eleştirel düşünme genel itibarıyla çözümleme, sentez ve değerlendirme etkinliklerinin etkin ve sürekli olarak uygulamaya konulduğu düşünme biçimi olarak tanımlanmaktadır. 20. yüzyılın son çeyreğine değin özellikle yerleşik kabullere, dogmalara yönelmiş olan bu düşünme biçimi, teknolojinin ve kitle iletişim araçlarının gelişimi ve demokratikleşmesiyle birlikte bugün daha geniş bir görev ufkuna sahip olmuştur. İçinde yaşadığımız hakikat-sonrası dönemde olguların yerini görüşler almaya başlamıştır. Sanal personaların itibar yarışında dolaşıma girerek insanın bilişsel yanlılıklarına ve duygularına hitap ettikleri ölçüde yaygınlık kazanan bu görüşlerle başa çıkmak teknik açıdan pek çok güçlüğü beraberinde getirmektedir. Özellikle yanlışlamanın mümkün olmadığı komplo teorileri çerçevesine yerleşen görüşleri gidimli düşünmeyle, argüman temelli tartışmalarla, olgulara dayanan kanıtlarla çürütmek, komplo teorilerinin ve savunucularının doğası nedeniyle, kimi zaman olanaksız hâle gelmektedir. Bu noktada, insan zihninin hata giderme aracı olarak mizahın eşsiz ve önemli bir rol üstlendiği inancını taşımaktayız. Bu nedenle, çalışmamızda ilk olarak egemen mizah kuramları incelenecek, bu kuramlardan hareketle mizah etkinliğinin aslında bir eleştirel düşünme biçimi olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu özel düşünme biçiminin, çeşitli bilişsel yanlılıklar ve safsatalar yoluyla eleştiriden, argümantatif tartışmalardan sıyrılabilen, olguları yadsıyan komplo teorilerinin eleştirisinde ve dahi çürütülmesinde ne gibi bir rol oynayabileceğinin yanı sıra olumlu ve olumsuz yönleri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel düşünme, mizah, iyicil ihlaller kuramı, normalüstü uyarıcı, hakikat-sonrası, komplo teorileri.

* Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, karabeyatil@gmail.com

Humor as A Way of Critical Thinking

Abstract

Critical thinking is generally defined as a way of thinking in which analysis, synthesis and evaluation are continuously and effectively put into practice. This way of thinking, which was directed against the established assumptions and dogmas until the last quarter of the 20th century, has a wider horizon of tasks today with the development and democratization of technology and mass media. In the post-truth era we live in, opinions have begun to replace facts. Dealing with these various opinions, which have become widespread to the extent that they appeal to people's cognitive biases and emotions by circulating in the reputation race of virtual personas, brings many technical difficulties. It is sometimes impossible to rebut the views that fall within the framework of conspiracy theories, which cannot be falsified with reasoning, argument-based discussions, and evidence based on facts, due to the nature of conspiracy theories and their proponents. At this point, we believe that humor plays a unique and important role as a debugging tool of the human mind. For this reason, our study will first examine the prevailing theories of humor, and based on these theories, it will be tried to reveal that humorous activity is a form of critical thinking. What role this unique way of thinking can play in criticizing and even rebutting fact-denying conspiracy theories that evade criticism and argumentative debate through various cognitive biases and fallacies, and its positive and negative aspects will be discussed.

Keywords: critical thinking, humor, benign violations theory, supernormal stimulus, post-truth, conspiracy theories.

Giriş

Dünyanın büyük hızla devinip dönüştüğü 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Cumhuriyet’imiz bu yıl 100. yaşını kutluyor. Cumhuriyet’in genellikle hor görülen fakat devindirici güçlerinden biri olan eleştirel düşünce, günümüzde 100 yıl öncesine göre çok farklı bir işleve sahip. Uzun 19. yüzyılın ardından yaşanan politik ve bilimsel gelişmeler dünyanın gerek kültürel gerek psikososyal çehresinin değişmesinde rol oynayarak pek çok yerleşik kabulün, katı dogmanın sürekli olarak sorgulanmasına, tartışılmasına yol açmıştı. Bu dönemde eleştirel düşüncenin tek bir odağının bulunduğunu, verili görüş, kabul ve düşüncelerin eleştirisine yönelindiğini söylemek olanaklıdır. Gelgelelim teknolojik ilerlemeye koşut olarak kitle iletişim araçlarının gelişimi, bunun sonucunda ortaya çıkan sosyal medya platformları, internet erişiminin demokratikleşmesi vb. gelişmeler, eleştirel düşüncenin görev ufkunu genişletmiştir. Katılımcı çeşitliliğinin artması, sosyal medyanın nesnelliğin egemen olduğu ya da olgu paylaşımının amaçlandığı bir ortamdan ziyade sanal personaların nicelik temelli tanınırlık aradığı bir hipergerçeklik uzayına dönüşmesi, olguların görmezden gelinip görüşlerin önemsendiği hakikat-sonrası dönemin vahametini artıran etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hakikatin önemsizleştiği hakikat-sonrası dönemde genelin erişimine açık nesnel doğruluklar yerlerini duygulara hitap eden, doğru olmak için fazla iyi kurgulara; postmodernlerin elinde canavar öykülerine eşdeğer kılınan bilimsel çalışmalar ve açıklama modelleri ise yerlerini komplo teorilerine bırakmaktadır. Basit ama güçlü bir açıklama gücüne sahip olan komplo teorileri, gerek duygulara hitap etmeleri gerek insanoğlunun onaylama yanlılığını uyarmaları nedeniyle göz ardı edilemeyecek bir alıcı kitlesine hitap etmektedir. Dolayısıyla, günümüzde eleştirel düşünce dikkatini yalnızca kalıp yargılara, yerleşik kabullere değil; her an, her saniye yeniden dolaşıma sokulan sayısız dezenformasyona ve olgu süsü verilmiş görüşlere de yöneltmekle sorumludur.

Neyse ki nesnelliğin üzerini örtmeye çalışan, hakikati önemsizleştirip görüşler üzerinden bir kimlik, kimlik üzerinden de itibar kazanmaya yönelik kurgu ve söylemlerin foyasını meydana çıkarma girişiminde eleştirel tavrın dinamosu olan şüphe kasımıza eşlik eden bir yardımcımız daha bulunmaktadır: Mizah. Düşünce tarihi boyunca insanlığın mizah etkinliğine ilişkin çeşitli açıklamalar getirilmeye çalışılmış olsa da

günümüzde genel kabul görmüş, birbirini tamamlayan iki mizah kuramı olduğunu söylemek mümkündür.¹ Çalışmamızda öncelikle bu iki mizah kuramını inceleyerek eleştirel düşünce ile mizahın bağdaştığı noktaları serimleyecek; mizahın bir eleştirel düşünme tarzı olduğunu, eleştirel düşünme alışkanlığı kazandırmada rol oynadığını savunacak, ardından eleştirel düşünme tarzı olarak mizah kullanımının olumlu ve olumsuz yönlerini serimleyeceğiz.

Mizaha Güncel Yaklaşımlar: Süper Uyarıcı Olarak Mizah ve İyi Huylu İhlaller Kuramı

Günümüzde mizah etkinliğine ilişkin açıklama gücü yüksek iki temel yaklaşımın bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki Daniel Dennett ile Matthew Hurley'nin geliştirdiği kuramdır ki bu kurama göre mizah, şekerli yiyecekler gibi bir normalüstü uyarandır.² Nasıl ki şeker bakımından zengin bir yiyecek gördüğümüzde salya salgımızın artması, yiyeceğe doğru yönelmemiz gibi normal aştan tepkiler veriyorsak Dennett ve Hurley'nin kuramına göre mizah da *süper* bir davranışa, yani gülme edimine yol açmaktadır. Mizahın normalüstü uyarıcı görevi görüp gülme edimine yol açmasının ardında ise bir hata giderme süreci işlemektedir.³ Başka bir deyişle, normal olmayan fakat normal gibi görünen bir durumla karşılaşıldığında burada bir hata giderme süreci yürütülür. Bu süreç başarıya ulaştığında ise ödüllü gülme edimi olur.⁴ Korkutma şakaları buna verilebilecek en iyi örnektir. Şakanın kurbanına bir şeylerin yolunda olmadığı izlenimi verilir. Kurban duruma şüpheyle yaklaştığında -sözgelimi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu düşündüğünde- kendisine şaka yapıldığını anlar. Hata giderme süreci işletilmiştir, ödüllü de gülme edimi olur.

¹ Daha önceki çalışmamızda diğer mizah kuramları incelemiştik. Bkz. Ramazan Atıl Karabey, "Mizahın Mantığı", *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, ed. Vedat Kamer, Şafak Ural, Mantık Derneği Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 215-225. Ayrıca bkz. Matthew C. Hurley, Daniel C. Dennett & Reginald B. Adams Jr., *Inside Jokes: Using Humor to Reverse-Engineer the Mind*, Massachusetts, The MIT Press, 2011, p. 37-56; John Morreall, "Philosophy of Humor", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2023, ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, (çevrimiçi), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/humor/>, 15 Haziran 2024.

² İng. *Supernormal stimuli*. Bkz. Matthew C. Hurley, *Inside Jokes: Using Humor to Reverse-Engineer the Mind*, p. 159.

³ *A.e.*, p. 292-293.

⁴ *A.e.*, p. 294.

Aynı süreç sözel şakalar için de söz konusudur. Komedi gösterilerindeki şaka kesitleri bir hazırlık ve sonuç kısmından oluşur. Hazırlık kısmında anlatılan öykü sıradan bir öykü gibidir fakat ardında -yukarıda anlatılan türden- bir hata içerir. Hazırlık aşamasının ardından bu hata dinleyicilere anıştırılır. Zihinlerde herhangi bir çabaya gerek kalmadan, kendiliğinden gerçekleştirilen hata giderme süreciyle birlikte izleyiciler bu çabalarının karşılığını almış olurlar ve gülme edimi ortaya çıkar. Fıkralar uzun uzadıya açıklandığında ya da hazırlık aşaması tamamlanan şakadaki hata anıştırılmak yerine doğrudan dinleyiciye aktarıldığında gülme ediminin ortaya çıkmamasının nedeni de tam olarak budur. Dinleyici, hata giderme sürecini işletmediği için süper uyaran başarılı olamaz.

Görüldüğü üzere Dennett ve Hurley'nin kuramı mizahın neden yaşamımızda olduğunu, neden güldüğümüzü, neden mizaha ihtiyaç duyduğumuzu ve hatta bazılarımızın neden mizaha bağımlı olduğunu açıklayabilmektedir. Fakat hangi şakaların kimler tarafından normalüstü uyaran olarak alınıp alınmayacağına ilişkin açıklama için bir başka kurama başvurmamız gerekmektedir. Çünkü her hata giderme süreci, gülme edimiyle sonuçlanmamaktadır.

Colorado Üniversitesi'nde Mizah Araştırma Laboratuvarı'nı (Humor Research Lab) kuran Peter McGraw ve Caleb Warren'a göre gülme edimi üzerinden mizahı değerlendirdiğimizde karşımıza üç kavram çıkmaktadır: İyicil tutumlar, ihlaller ve bunların kesişimi olan iyicil ihlaller.⁵ McGraw ve Warren'a göre bir mizah eyleminin gülme edimine yol açabilmesi için onun iyicil ihlaller içeriyor olması gerekmektedir. Zira iyicil tutumlar sıradandır, kendileriyle ilgili özel olan herhangi bir şey olmadığından bir hata giderme süreci çalışmadığı gibi sonucunda bir gülme edimi de ortaya çıkmaz. İhlaller ise komik olmaktan çok sinir bozucudur ve ihlaller sonucunda ortaya çıkacak olan edim gülmeden başka her şey olabilir. Başka bir ifadeyle, mizah eylemi öyle bir noktaya temas etmelidir ki ne bütünüyle iyicil ne de bütünüyle ihlal olmalıdır.⁶

Sözgelimi, ölüm bütünüyle trajiktir. Bir canlının yaşamını yitirmesi pek çok açıdan başlı başına bir ihlal olarak görülebilir. Ancak Rusya'daki

⁵ A. Peter McGraw, Caleb Warren, "Benign Violations: Making Immoral Behavior Funny", *Psychological Science*, 21(8), August 2010, pp. 1141-1149, p. 1142-1143.

⁶ A. Peter McGraw, Caleb Warren, *The Humor Code: A Global Search for What Makes Things Funny*, Simon & Schuster, New York, 2014, p. 9-10.

bir Kant tartışmasının kanlı bittiğine ilişkin haberde,⁷ oran-orantı takıntılı Pythagorasçıların irrasyonel uzunluklarının farkına varan dostlarını gemiden aşağı atıvermelerinde⁸ komik olan bir şeyler bulunmaktadır. Empedokles'in artık yerinin tanrıların arası olduğunu söyleyerek kendini Etna Yanardağı'na atması,⁹ mizah severlerin kutbu Hrissippos'un kendi yaptığı berbat şakaya gülmekten ölmesi de öyledir.¹⁰

Yukarıdaki örneklerin hepsi aslında bir trajediye, ölüme dair öyküler olsalar da gülme edimini tetiklemektedirler. Ölüm söz konusu olduğu için burada elbette bir ihlal bulunuyordur fakat gülme edimine yol açtığına göre bunların iyicil ihlaller olduklarını söyleyebiliriz. Elbette bu durumda hangi ihlallerin mizahi (diğer bir deyişle iyi huylu) olabileceği ve onları iyicil kılan ölçütlerin ne olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu ihlalleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Vücut dokunulmazlığının ihlali. (Şaka yollu boğuşmalar, vurmalar vs.)
- Psikolojik bütünlüğün ihlali. (Alay etmek)
- Toplumsal normların ihlali. (Toplumda ayıplanan söz ve davranışlar)
- Kültürel normların ihlali. (Cenaze törenine pembe balerin elbisesiyle katılmak)
- Dilbilim normlarının ihlali. (Yanlış seslendirmeler, dilbilgisi hataları vb.)
- Mantık normlarının ihlali. (Hatalı çıkarımlar)
- Ahlaki normların ihlali. (Saygısız davranışlar, genel ahlakın ihlali vb.)¹¹

⁷ “Bu kez rant kavgasında değil Kant kavgasında silahlar konuştu”, *Hürriyet*, (çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bu-kez-rant-kavgasinda-degil-kant-kavgasinda-silahlar-konustu-24722382>, 15 Haziran 2024.

⁸ Morris Kline, *Mathematical Thought From Ancient to Modern Times*, Vol.I, Oxford University Press, New York, 1972, p. 32.

⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 404.

¹⁰ Rivayete göre Hrissippos, bir eşiğin bahçedeki incirleri yediğini görünce hizmetçisine “Eşeğe susuz şarap ver de üstüne içsin” dedikten sonra gülmekten ölmüştür. Bkz. A.e., s. 367.

¹¹ A. Peter McGraw, Caleb Warren, “Benign Violations Theory”, *Encyclopedia of Humor*

Yukarıdaki ihlalleri iyicil kılan etmenler ise söz konusu ihlallere konu olan normların alternatiflerinin bulunuyor olması, ihlal edilen normlara bağlılık derecesi ve psikolojik uzaklıktır.¹² Sözelimi, Empedokles'in ölümünde ilk etmen rol oynuyor gibidir. Empedokles'in gördüğü rüyayı kendisinin tanrıların arasına çağrıldığına yormaması mümkündür. Ya da tanrıların kendisini çağırdığı yorumunda ısrarcı olsa bile kendisini Etna Yanardağı'na atmaktansa ecelini bekleyebilirdi. Bu alternatif normlar Empedokles'in ölümünü iyicil ihlal kılmak için bir neden oluşturmaktadır.

İkinci etmen, bizim Empedokles'in normlarına bağlılığımızın bulunmuyor olmasına karşılık gelmektedir. Pythagorasçı birtakım eğilimleri olduğunu bildiğimiz Empedokles'in reenkarnasyon döngüsünden kurtulmak için atacağı belki de en doğru adım bedenini doğrudan buharlaştırarak ruhunu serbest bırakmak olmalıdır. Ancak, kendisiyle aynı inanç dairesini paylaşmadığımızdan dolayı ihlal edilen norma bağlılığımız bulunmamakta; bu da Empedokles'in ölümüne ilişkin ihlali bizim açımızdan iyicil kılmaktadır.¹³

Üçüncü etmen olan psikolojik uzaklık ise ihlallerdeki tehdit algısının azalmasını sağlayarak iyicil ihlal olarak değerlendirilmesinde rol oynamaktadır. Tehdit algısının azalmasında zamansal ve mekânsal uzaklık önemli bir şarttır.¹⁴ Kant tartışmasında yaşamını yitiren taraf yakınımız olsa ya da cinayetin işlendiği an orada bulunmuş olsak söz konusu haber metni bizim için doğrudan bir ihlal olurdu. Oysa zamansal ve mekânsal uzaklık bu ihlalin iyicilleşmesini sağlayarak mizah uyarısına dönüşmesini olanaklı kılmaktadır.

Eleştirel Düşünme Biçimi Olarak Mizah

Güncel mizah kuramlarıyla eleştirel düşünmeyi birbiriyle bağdaştıran nokta eleştirel düşünmenin kapsamı göz önüne alındığına karşımıza çıkmaktadır. Eleştirel düşünmenin sacayağı üzerine kurulduğunu söylemek

Studies, ed. Salvatore Attardo, Sage Publications, Los Angeles, 2014, pp. 75-77, p. 75.

¹² A. Peter McGraw and Caleb Warren, "Benign Violations: Making Immoral Behavior Funny", p. 1141.

¹³ Normlara bağlılığın gülme üzerine etkileri için bkz. *A.e.*, p. 1145.

¹⁴ A. Peter McGraw, Lawrence E. Williams and Caleb Warren, "The Rise and Fall of Humor: Psychological Distance Modulates Humorous Responses to Tragedy", *Social Psychological and Personality Science*, 5(5), 2014, pp. 566-572, p. 567.

mümkündür: çözümleme, sentez ve değerlendirme. Mizah kuramlarının savları anımsanacak olursa aslında mizah eyleminin kendisinin de tam olarak bu adımlardan oluştuğunu görmek mümkündür. Sözgelimi, mizahi bir durum ya da sözcelemle karşılaştığımızda bunu öncelikle çözümler, elimizdeki normlar ve önceki deneyimlerimizle sentezlemeye çalışır, burada ortaya çıkan ya da çıkabilecek hatalar üzerinden bir değerlendirmede bulunuruz. Eğer bu sürecin sonunda iyicil ihlallerle karşılaşıyorsak ya da bu ihlalleri yakalayıp karşı tarafa anıstırabiliyorsak o zaman gülme edimi ortaya çıkar.

Mizah kuramları ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi diğer yönden kurabilmek de olanaklıdır. Sözgelimi, iyicil ihlaller kriterlerini eleştirel düşünce için de uygulayabiliriz. Sonuç itibarıyla bir kuram, argüman ya da görüşe eleştirel bir tavırla yaklaşabilmek için ona belli bir psikolojik uzaklığımızın olması gerekir. İnançlarımıza ya da politik görüşlerimize uygun söylem ve davranışlar nadiren eleştirel tutumumuzun konusu olurlar.

Bir başka benzerlik ise alternatif normlar ölçütü üzerinden kurulabilir. Bir argüman ya da kuramı eleştiriye tabi tutarken onu genellikle bir alternatifle karşı karşıya getirir, böyle bir alternatif yoksa da kendimiz oluştururuz. Tüm bunlar göz önüne alındığında iyicil ihlaller ile eleştirel düşünmenin büyük ölçüde örtüştüğünü dahi söylememiz mümkün görünmektedir.

Eleştirel düşünme ile mizah arasında bulunan ortaklıklar yalnızca mizah kuramları üzerinden yakalanmak zorunda da değildir. M. Chabeli tarafından yapılan araştırma, mizahın öğrenmeyi kolaylaştırdığını,¹⁵ eleştirel düşünmeyi teşvik ettiğini ortaya koymuştur.¹⁶

Tüm bunlar elbette her eleştirinin bir mizah eylemi olduğu anlamına gelmemektedir. Burada söz konusu olan örtüşmenin biçimsel ve yöntemsel bir örtüşme olduğunu söylememiz gerekir. Dolayısıyla, bizim bu noktadan hareketle ulaştığımız sonuç, mizahın bir eleştirel düşünme biçimi; üstelik önemli ve son derece etkili bir eleştirel düşünme biçimi olduğudur. Çünkü temeli sağlam olmasa da bir argümanı çürütmek ya da aksini ispatlamak

¹⁵ M. Chabeli, "Humor: A Pedagogical Tool to Promote Learning", *Curationis*, 31(3), 2008, pp. 51-50, p. 54.

¹⁶ *A.e.*, p. 55.

için genellikle belli bir mesai harcamak, sağlam bir argüman şeması oluşturmak, oluşturulan argümanın geçerliliğini sağlamak gerekir. Oysaki mizah temelli eleştirel yaklaşım çoğu zaman bize daha doğrudan, daha kestirme bir yol sunabilmektedir.

Düşünce tarihinde mizah temelli eleştirel yaklaşımın daha doğrudan ve etkili olduğuna ilişkin pek çok örnek gösterilebilir. Laertios'un aktarımına göre, Diogenes'in, Platoncuların "insan iki ayaklı tüysüz canlıdır" önermesine verdiği karşılık bu örneklerden biridir. Diogenes, Akademia'ya -muhtemelen- izinsiz girerek bir dersi böler ve öğrencilerin karşısına dikilir. Elinde tuttuğu tüyleri yolunmuş tavuğu gösterir ve "İşte size bir insan!" der.¹⁷ Herhangi bir argüman şeması oluşturmadan, çözümleme ve sentezleme adımlarını gidimli bir izlek takip ederek değil, doğrudan doğruya aşarak karşındakileri değerlendirme aşamasına getirmiş olur.

Çalışmamızın giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, içinde yaşadığımız hakikat-sonrası dönemin taşıyıcı kolonlarını olgusal, nesnel kanıtlar ya da argümanlar değil kişisel görüşler oluşturmaktadır. Bu görüşlerin azımsanmayacak bir kısmıyla ne argümantatif ne de olgusal, nesnel kanıtlarla tartışmak olanaklıdır. Yalnızca sanal ortamda değil, gündelik yaşamda da sık sık karşılaşmaya başladığımız bu görüşler arasında aşı karşıtlığı ve düz dünyacılık başı çekmektedir. Komplo teorilerinin ürünleri olan bu görüşler, olumsuz kanıtlama safsatasına dayandığından bunları argümanlarla ya da olgusal kanıtlarla çürütmek olanaksızdır. Birincisi, komplo teorilerinin geneli, olmayanı kanıtlama safsatasından¹⁸ güç almaktadır. İkincisi, komplo teorileri bir hipergerçeklik düzleminde üretilen kuramlar olduklarından bunların nesnel, olgusal düzlemde eleştiriye tabi tutulmaları da olanaksızdır. Herkese açık olmayan, yalnızca "gözünü açmış", "uyanmış" kişilerin erişebildiği öne sürülen bu yapay gerçeklik düzlemine ilişkin açıklamalar karakter itibarıyla **ad hoc**ur. Bu nedenle eleştirilere karşı hemen o anda genel tutarlılıktan bağımsız sayısız açıklama getirilebilmektedir. Komplo teorisinin temeline yönelen, olgulara dayalı nesnel itirazlar da oyunun ortasında oyun kurallarının değiştirilmesine benzer şekilde kanıt kriterlerinin sürekli değiştirilmesiyle boşa çıkarılacaktır. Söz gelimi, düz dünyacı topluluklardan birine üye

¹⁷ Diogenes Laertios, *A.e.*, s. 270.

¹⁸ İng. *Proving the negative*.

olan bir fotoğrafçının, çektiği bir fotoğrafta dünyanın oval yapısının net bir şekilde görüldüğünü belirtmesinin ardından büyük şirketler tarafından fonlandığı yönünde bir karalamaya maruz kalması buna örnek gösterilebilir. Takdir edilecektir ki söz konusu fotoğrafçının fonlanmadığını kanıtlamak olanak dahilinde değildir. Bir diğer güçlük ise komplo teorilerinin bu denli bağlayıcı olmasının temelinde insanın bilişsel yanlılıklarından biri olan doğrulama yanlılığının yer alıyor olmasıdır. İnsanlar komplo teorilerinde halihazırda bulmak istedikleri yanıtları aramaktadırlar.¹⁹ Tüm bu nedenler dolayısıyla komplo teorilerine inanan ve bunlar üzerinden görüş geliştiren kişileri, görüşlerinin aksine ikna edecek argüman şemaları oluşturmak neredeyse büsbütün olanaksızdır; zira ya daima kendilerini onaylayan görüşlere odaklanacaklar ya sürekli olarak zemin kaydırıp aksinin kanıtlanması olanaklı olmayan argümanlar öne süreceklerdir.

Komplo teorilerinin yukarıda anılan güçlü yanlarının etrafından dolaşp doğrudan çekirdeklerine saldırmanın ya da bir komplo teorisini tümüyle geçersiz kılmanın bilinen tek yöntemi olarak söz konusu komplo teorisinin zeminini ortadan kaldırmanın yolu ise mizahtan geçiyor gibi görünmektedir. Karşılıklı tartışmanın, gidimli düşünmenin, argümantatif kanıt ve çürütmenin olanaklı olmadığı görüşlerin eleştirisinde mizah doğrudan ve etkili bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Düz Dünya Topluluğu'nun (The Flat Earth Society), Facebook üzerinden yaptığı "Düz Dünya Topluluğu'nun küresel çapta üyeleri bulunmaktadır" paylaşımına verilen "Söylediğini yavaşça tekrarla" şeklindeki mizahi yanıt, tam olarak böyle bir özelliğe sahiptir. Argüman düzeyinde herhangi bir tartışmaya girmeden karşıdakinin iç tutarsızlığına doğrudan ışık tutmaktadır.

Komplo teorilerine yönelik mizah temelli eleştirinin bir başka örneğini sanal ortamda aşı karşıtlarının sıklıkla kullandıkları argümanların mizah temelli bir yaklaşımla dönüştürüldüğü parodi argümanlar oluşturmaktır. Örneğin;

- Günümüzde hastaların neredeyse tamamı yaşamları boyunca düzenli olarak su tüketen insanlardan oluşmaktadır.
- Trafik kazalarının temel nedeninin su tüketimi olduğu görülmektedir. Kazaya neden olan sürücülerin %99'unun kazadan önceki son üç gün içinde su tükettikleri tespit edilmiştir.

¹⁹ Yalın Alpay, *Yalanın Siyaseti*, Destek Yayınları, İstanbul, 2017, s. 32.

- Suçluların büyük bir çoğunluğu düzenli olarak su tüketilen bir ortamda yetişmiştir.
- 1903 yılı ve öncesinde doğan, su tükettiği bilinen insanların ölüm oranı %100'dür.
- 1903-1913 yılları arasında doğan ve düzenli su tüketen insanlarda cilt kırılganlıkları, diş ve görme kayıpları gözlemlenmektedir.

Yukarıda yer alan parodi argümanları, komplo teorisyenlerinin olumsuz kanıtlama safsatasına örnek argümanlarıyla çeşitlendirmek de mümkündür. Örneğin, devletlerin ve su satan şirketlerin biyopolitik denetim mekanizmalarını devreye sokarak insanları suya bağımlı hâle getirdikleri söylenebilir. Tüm bunlara karşın suyun yararlı olduğunu savunmaya devam edenlerin su satan şirketler tarafından fonlandıkları ve eğer dikkat edilirse hepsinin her gün su içtiklerinin görüleceği vb. tanıdık önermelerle hakikat-sonrası dönemin hakikat bükücülerinin iç tutarsızlıklarına işaret edilebilir.

Bir eleştirel düşünme biçimi olarak mizaha başvuruda bulunmak her ne kadar etkili bir yöntem olsa da eleştirel düşünce açısından kimi tehlikeleri de bünyesinde barındırmaktadır. Warren, Barsky ve McGraw'un çalışmasından elde edilen bulgular, mizaha başvurulduğunda alımlayıcı kitlenin konuya ilişkin dikkatinin ve atfettikleri önemin azaldığına işaret etmektedir.²⁰ Dolayısıyla, mizah temelli bir eleştirel yaklaşımla birlikte eleştiri konusuna yönelik dikkat ve bu konuya atfedilen önemin de azalması riski söz konusudur. Diğer bir deyişle, mizah temelli eleştirel düşünme, mizaha konu edilen soruna ilişkin olarak zamanla daha az eleştirel tutum sergilenmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle, toplumun ve dahi gezegenin geleceğini ilgilendiren aşı, iklim krizi vb. konularda komplo teorilerine ilişkin mizah temelli eleştiriler her ne kadar dikkat çekici, çarpıcı ve etkili olsalar da zamanla söz konusu komplo teorilerinin etki alanının küçümsenmesine ve zamanla göz ardı edilmelerine yol açabilme olasılığını taşımaktadırlar.

²⁰ Caleb Warren, Adam Barsky, A. Peter McGraw, "Humor, Comedy, and Consumer Behavior", *Journal of Consumer Research*, 45(3), October 2018, pp. 529-552, p. 531.

Sonuç

Gerek mizah kuramları gerek eleştirel düşünce tanımları çerçevesinden bakıldığında mizah etkinliği ile eleştirel düşünme arasında koşutlukların bulunduğu görülmektedir. Bu koşutluklar, iki etkinlik arasında bir özdeşlik olmasa dahi mizahın da bir eleştirel düşünme türü olduğunu; bazı durumlarda ise özellikle etkili bir eleştirel düşünme türü olduğunu göstermektedir.

Ek olarak, eleştirel düşünme alışkanlığının tartışılmaz bir öneme sahip olduğu modern eğitim anlayışında mizah kullanımının öğrenmeyi kolaylaştırdığı ve mizah etkinliğinin âdeta bir pekiştireç olması dolayısıyla eleştirel düşünme alışkanlığının kazandırılmasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Bununla birlikte, bir eleştirel düşünme biçimi olması bakımından mizahın bir mucize silah olmadığını; zira mizahi tavırla yaklaşılan konulara yönelik dikkat ve önemin zamanla azaldığı, dolayısıyla bir noktadan sonra eleştirel düşünmenin kendisine zarar verebileceğini de unutmamak gerekmektedir. Zira görünen odur ki hakikatin eğilip büküldüğü, sahteliğin kol gezdiği hakikat-sonrası dönemde insan, toplum ve doğa sağlığı gibi hayati öneme sahip konularda felaketlerin önüne geçilebilmesi açısından eleştirel düşünce sınımlanabilecek en -belki de tek- güvenli limandır.

Kaynakça

1. “Bu kez rant kavgasında değil Kant kavgasında silahlar konuştu”, *Hürriyet*, (çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bu-kez-rant-kavgasinda-degil-kant-kavgasinda-silahlar-konustu-24722382>, 16 Eylül 2013, Erişim 15 Haziran 2024.
2. Alpay, Yalın, *Yalanın Siyaseti*, Destek Yayınları, İstanbul, 2017.
3. Chabeli, M., “Humor: A Pedagogical Tool to Promote Learning”, *Curationis*, 31(3), 2008, pp. 51-50.
4. Hurley, Matthew C., Daniel C. Dennett & Reginald B. Adams Jr., Hurley, Matthew C., Daniel C. Dennett & Reginald B. Adams Jr., *Inside Jokes: Using Humor to Reverse-Engineer the Mind*, Massachusetts, The MIT Press, 2011.
5. Kline, Morris, *Mathematical Thought From Ancient to Modern Times*, Vol.I, Oxford University Press, New York, 1972, p. 32.
6. Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
7. McGraw, A. Peter, Caleb Warren, “Benign Violations Theory”, *Encyclopedia of Humor Studies*, ed. Salvatore Attardo, Sage Publications, Los Angeles, 2014, pp. 75-77.
8. ____ “Benign Violations: Making Immoral Behavior Funny”, *Psychological Science*, 21(8), August 2010, pp. 1141-1149.
9. ____ *The Humor Code: A Global Search for What Makes Things Funny*, Simon & Schuster, New York, 2014.
10. McGraw, Peter A., Lawrence E. Williams and Caleb Warren, “The Rise and Fall of Humor: Psychological Distance Modulates Humorous Responses to Tragedy”, *Social Psychological and Personality Science*, 5(5), 2014, pp. 566-572.
11. Morreall, John, “Philosophy of Humor”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2023, ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, (çevrimiçi), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/humor/>, 15 Haziran 2024.
12. Warren, Caleb, Adam Barsky, A. Peter McGraw, “Humor, Comedy, and Consumer Behavior”, *Journal of Consumer Research*, 45(3), October 2018, pp. 529-552.

